

УДК 316.2

ВІД СИМВОЛІЧНОЇ МЕЖІ ДО ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ: ДИСКУРС УКРАЇНО-РОСІЙСЬКОГО КОРДОНУ У РЕГІОНАЛЬНИХ ЗМІ

Усенко Ольга Олегівна – аспірантка соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Стаття присвячена дослідженню динаміки концепту «державний кордон» у дискурсивному полірегіональних ЗМІ. Проаналізовано публікації, що містять тематику україно-російського кордону, та представлені у міській газеті «Вечерний Харків» за перші два десятиріччя незалежності України (1991-2012). У розглянутих публікаціях кордон постає, по-перше, як один із інститутів, по-друге – як феномен єдності культури та соціальності, що утворюються та перетворюються діяльністю людини. Автором проаналізовано, які саме лінії дискурсу є найбільш поширеними; показано, що спостерігається одночасне існування та використання концепту «кордон» – як жорсткої лінії, що має «закрити» кордон для нелегалів та злочинців, та певного «мосту», що сприяє тісній співпраці та дружбі прикордонних областей України та Росії.

Ключові слова: кордон, дискурс, соціальний інститут, митниця, Російська Федерація, Радянський Союз.

Статья посвящена исследованию динамики концепта «государственная граница» в дискурсивном поле региональных СМИ. Проанализированы публикации, посвященные российско-украинской границе, представленные в городской газете «Вечерний Харьков» за первые два десятилетия независимости Украины (1991-2012). В рассмотренных публикациях граница возникает, во-первых, как один из институтов, во-вторых – как феномен единства культуры и социальности, которые производятся и воспроизводятся деятельностью человека. Автор анализирует, какие именно линии дискурса являются наиболее распространенными; показано, что наблюдается одновременное существование и использование концепта «граница» – как жесткой линии, которая должна «закрыть» границу для нелегалов и преступников, и определенного «моста», который способствует тесному сотрудничеству и дружбе приграничных областей Украины и России.

Ключевые слова: граница, дискурс, социальный институт, таможня, Российская Федерация, Советский Союз.

The article investigates the changes of the concept of "state border" in the discursive field of regional media. The publications about the Russian-Ukrainian border, which represented in the local newspaper "Evening Kharkov" ("Vecherniy Kharkiv") in the first two decades of independence of Ukraine (1991-2012), are analyzed. In those publications border occurs first, as one of the institutions, and secondly – as a phenomenon of the unity of culture and sociality. The author also analyzed which lines of discourse concerning the Ukrainian-Russian border are the most common; it is shown that there is a simultaneous existence and use of the concept of "border" – as hard-line, which should "close" the border for illegal immigrants and criminals, and certain "bridge" which promotes collaboration and friendship border regions of Ukraine and Russia.

Keywords: border, discourse, social institution, Customs, the Russian Federation, the Soviet Union.

Необхідність наукового визначення та осмислення державних кордонів виникає та розвивається протягом існування географічних, політологічних та суспільствознавчих наук. Особливу актуальність цей напрямок здобуває у двадцятому сторіччі на тлі післявоєнних змін. Європа, яка поринула у тотальну уніфікацію та інтеграцію, зіткнулася з необхідністю переосмислення сутності та структури простору, місця та ролі державних кордонів як «ліній», що дедалі частіше перетворюються з бар'єрів на символічні перетини, розмежовуючи по суті однорідне економічне, політичне, а іноді і культурне середовище [1, с. 23].

Для України тема визначення власного державного кордону та його дослідження детермінуються як історично укоріненими, так і актуальними чинниками, та пов'язані, перш за все, з процесами державо- та націотворення. Саме тому дослідження кордону має як теоретичне, так і практичне значення.

Особливу увагу вітчизняних дослідників привертає східний рубіж нашої держави – кордон із Російською Федерацією¹. Відносини щодо встановлення кордонів та розподілу території на території

сучасної України були нестабільними майже завжди. Починаючи з кінця XVIII ст. до початку XX ст. українські землі були поділені між двома імперіями – Австрійською і Російською. Розпад останньої породив у 1917 році спробу здобуття автономії, проте цей намір української Центральної ради не був підтриманий Росією², а численні збройні сутички, що стали його результатом, відбувалися аж до 1922 року [3]. За час існування Радянського Союзу україно-російський кордон стає «внутрішнім» та скоріше «символічним», не створюючи незручностей для громадян СРСР, а також перепон економічним та політичним зв'язкам. Знов в ситуації невизначеності Україна опиняється, здобувши незалежність у 1991: орієнтація на європейську інтеграцію поєднується із налагодженими за довгі роки тісної співпраці відносинами із Російською Федерацією та іншими пострадянськими сусідами. Обидві стратегії розвитку часто суперечать одна одній, а їх співвідношення між собою великою мірою обумовлюється політичною ситуацією (не лише в Україні, але і в Росії та Європі). І навіть сьогодні ставлення до ділянки кордону у майже 2300 тис. км³ залишається неоднотайним в обох державах.

Традиційно державний кордон являє собою певну лінію, що визначає межу території держави та відокремлює її від інших держав. Проте розуміння кордону як соціального інституту, державної установи, що забезпечує стабільне функціонування суспільних відносин, «реалізується» у певних установах та за певними нормами та зразками, не є вичерпним [4]. Як зазначає Ерхард Штільлінг, кордон має те значення, що віддзеркалює в ньому суспільство, в рамках якого він існує. Значення та смисли, що створюють зміст кордону, містяться у культурі суспільства [5]. А отже, в залежності від цих значень та смислів в уявленнях громадян кордон може поставати у різних інтерпретаціях. За допомогою історичних наративів чи побудови специфічної моделі національної ідентичності можуть конструюватися уявлення про кордон як такий та його функції для громадян.

У даній статті ставиться за мету проаналізувати, які лінії дискурсу україно-російського державного кордону є найбільш поширеними у регіональних ЗМІ як одному з найвпливовіших елементів культури. Подібний аналіз в рамках вітчизняної соціології проведено вперше.

Ми спираємося на визначення державного кордону як фактично існуючої лінії, що створюється сукупністю соціальних та культурних факторів, у процесі їх взаємодії між собою та із індивідами; кордон визначає межі державної території та суверенітету держави, що виокремлює. Кордони однієї і тієї ж держави можуть бути водночас і «м'якими», і «жорсткими»: вони можуть бути відкритими до одного сусіда та «жорсткими» до іншого. «Жорсткі» кордони описують як бар'єри, чітко окреслені розділові лінії, суть яких у впровадженні жорсткого візового режиму та контролі над переміщенням людей та товарів. «М'які» кордони розглядаються як «відкриті», «інклюзивні» [6]. Кордони між країнами колишнього Радянського Союзу – виразний приклад «м'яких», а ось кордон між СРСР та капіталістичними країнами Заходу – «жорстких». Проте така дуальність у визначеннях не є вичерпною. Для випадків, коли кордон залишається бар'єром та повністю виконує функції державної інституції, що захищає територію держави, одночасно із чим не заважаючи (а іноді – і сприяючи) культурному взаємообміну та співпраці між прикордонними територіями, ми використовуємо поняття «кордону-мосту».

В соціології основними напрямками теоретичного вивчення державного кордону є інституційний та соціокультурний підходи. В межах першого доцільним є використання ідей Г. Зіммеля, П. Бурд'є, Р. Мертона. Для вивчення процесу соціокультурного конструювання значущими є наробки соціологів та антропологів А. Ападураї, П. Сорокіна, О. Бреднікової, О. Нікіфорової, Л. Сокур'янської, Ю. Сороки, О. Філіппової та інших.

Джерелом для аналізу дискурсу про україно-російський державний кордон став архів харківської міської газети «Вечерний Харьков»⁴ за період 1991-2012 роки. Харків – одне з найбільших міст України, що завдяки своєму прикордонному розташуванню стало певним перетином декількох культурних просторів. Крім того, за Харковом неформально закріпився статус столиці україно-російських відносин [7]. Це втілюється в численних ділових та економічних зв'язках між Україною та Росією та проєкті створення євротериторію «Слобожанщина» [8].

Серед загальної кількості публікацій, пов'язаних із темою державного кордону України, більш за все уваги харківське видання приділяє його східній ділянці (50%). Саме ці статті і стали об'єктом дослідження.

¹За даними Державної прикордонної служби України державний кордон України з Російською Федерацією складає 1934,5 км; з них: сухопутна ділянка – 1541,5 км; річкова ділянка – 261 км; по узбережжю Азовського моря – 132 км (морська ділянка - 46,5 морських миль - 86,1 км) в межах Донецької, Луганської, Харківської та Сумської областей [2].

²На той час – Тимчасовим урядом

³За даними Державної прикордонної служби України

⁴Газета заснована 1 січня 1969 року та забезпечує городян інформацією регіонального та національного рівня тричі на тиждень. Такий формат прийнято з 1992 р., ще у 1991 частота публікацій складала 5 випусків на тиждень. Видання виходить російською мовою загальним тиражем 30 000 примірників.

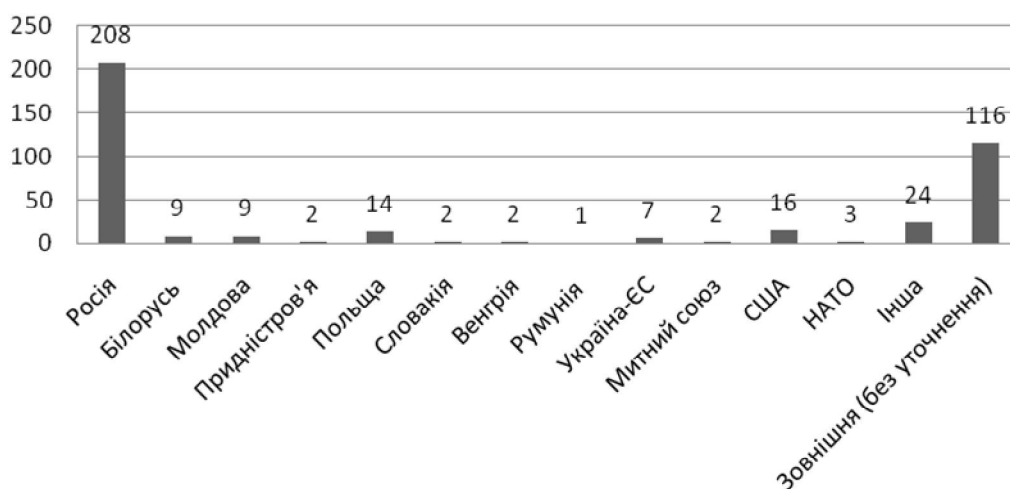

Рис. 1. Розподіл публікацій за кількістю звернень до окремої теми, пов'язаної із певним кордоном

Під час аналізу змісту публікацій були виділені певні лінії дискурсу щодо державного кордону між Україною та Росією. Всі вони не існують окремо, а розвиваються паралельно. Разом із тим ми маємо констатувати домінування наступних тематик публікацій в окремі періоди державотворення.

1991 – 1992 роки: актуалізація дискурсу україно-російського кордону.

Звернувшись до даних графіку 2, можна побачити, що кількість публікацій у 1991 році є невеликою, що, на перший погляд, демонструє, що в цей час тема кордонів не є вкрай актуальною чи пов'язаною з певними соціальними проблемами.

На перших шпальтах газет новини, експертні інтерв'ю та прогнози щодо загальносоюзного референдуму. Громадяни в цей час звертають увагу на такі суттєві питання, як майбутнє Радянського Союзу, можливості існування економіки поза наднаціональними утвореннями, варіанти нового політичного устрою. Газети рясніють заголовками на кшталт «Здобути незалежність – головна задача» [9], «Народ робить вибір: бути чи не бути Союзу? Якщо бути – то яким?» [10], «Хто союзник, хто противник?» [11]. Недивно, що проблематика кордону у цей час відходить на другий план.

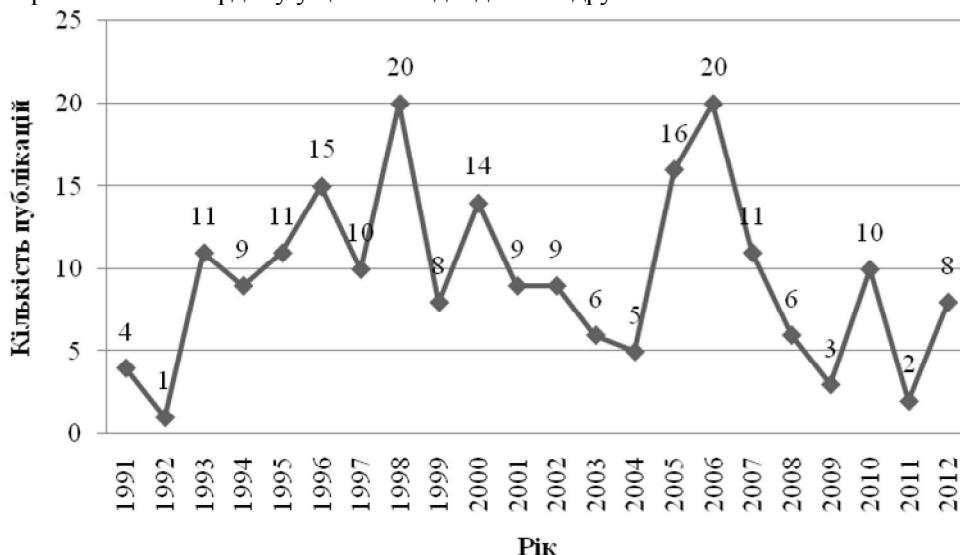

Рис. 2. Розподіл кількості публікацій щодо україно-російського кордону за роками

На початку 1991 року можливості існування суворой прикордонної політики взагалі оцінюються скоріше як фантастичний сценарій: «Уявити не можемо, щоб, скажемо, для командировки у Білгород мені знадобилася віза чи міжнародний паспорт. Наука та технології не знають кордонів і якщо обмежити навіть

найбільш високорозвинену державу, вона тут же відкотиться назад» (інтерв'ю з С. Ципіним, кандидатом технічних наук, членом Союзу письменників СРСР) [10].

А вже під кінець року видання публікує витримки з офіційно затверджених державних законів щодо збройних сил та оборони держави. Так вперше за історію незалежної України створюються органи, що регулюють діяльність кордону як інституту держави: Державний комітет у справах охорони державного кордону України та прикордонні війська, в 1992 встановлено офіційне свято – Деньприкордонних військ України. До цього переліку можна також віднести армію, утворення якої стало окремою віхою історії.

В регіональних ЗМІ цей період змальовується як вирішальний, на нову державу покладаються великі надії: «Всім вже зрозуміло, що на політичній карті світу виникає потенційно потужна держава з територією 602 тис. кв км та населенням 53 млн. людей. Наші потенційні партнери хочуть знати, який курс обрала Україна, яка за короткий час може увійти в число найкрупніших промислових, економічно розвинених країн» (інтерв'ю з А.М. Бандуркою, народним депутатом України, головою УВС Харківської області) [12]. Такі оптимістичні та, певною мірою, патріотичні лозунги переважають очевидною невизначеністю та невпевненістю щодо оптимальної прикордонної політики з новоявленими сусідами: «...ми знаємо, що три народи – український, російський та білоруський належать до однієї слов'янської гілки ... В той же час нам, українцям, так само як росіянам та білорусам, потрібна політична незалежність ... Разом із тим не можемо не виказати побоювання, як би нам із завоюванням незалежності не порвати відносини дружби із сусідами. Щоб не довелось у Білгород їздити як за кордон» (інтерв'ю з Є.І. Стародубцевою, робітником заводу «Кондиціонер») [13].

Період державотворення не закінчився з підведенням підсумків референдуму та проголошенням незалежності. Так, ще впродовж 1992 року серед публікацій ми зустрічаємо новини щодо усіх зовнішніх та внутрішніх кордонів вже колишнього Радянського Союзу. Адже кордон здебільшого постає як державна інституція, як символ влади та територіальної єдності країни, а СРСР в свідомості громадян – все ще існуюча держава.

Досить лояльними та добросусідськими залишаються й відносини між Україною та Росією, що у 1992 році здобувають ще один легітимуючий фактор – «Угоду між Україною та Російською Федерацією щодо подальшого розвитку міждержавних відносин». В документі зазначається бажання обох сторін скріпити «дружні рівноправні партнерські зв'язки» та підтверджується «прихильність принципу відкритості державних кордонів між ними», намір «співпрацювати в припиненні контрабанди, незаконного обороту наркотиків, зброї та іншої протиправної діяльності», затверджують правила митного контролю та безвізового режиму для громадян обох країн [14].

Низку правових актів продовжує Розпорядження представника Президента України про посилення захисту населення Харківської області від злочинних посягань з боку громадян інших країн, що по суті втілює заявлений в минулому місяці намір співпраці. Газета констатує, що державний кордон між пострадянськими країнами (між Україною та Росією на території Харківської області зокрема) перетворився у місток для «злочинного елемента». Задля зупинення зростання рівня злочинності, що досягла небезпечного рівня, втілюється ряд адміністративних впроваджень, пов'язаних в першу чергу із несанкціонованим перевезенням товарів, стихійною торгівлею, пропискою та розташуванням у готелях осіб, що прибули в Україну [15]. Кордон стає значно «жорсткішим», з'являються нові санкції та норми його перетину. Тенденція розгляду кордону між Україною та Росією як коридору для незаконного пересування людей та товарів фактично збереглася до 2012 р. (останнього року видання публікацій, що стали об'єктом дослідження).

1993 – 1995 роки є періодом, що характеризується баченням державного кордону як джерела соціальних проблем.

1993 року до традиційної теми необхідності санкцій за незаконний перетин кордону додаються нові соціально значимі проблеми.

Так, процес державотворення спричинив появу самостійних фінансових систем у кожній пострадянській країні. В результаті виникла проблема неможливості здійснення грошових переказів за кордон, що до цього були звичною процедурою: в поштових відділах відмовилися приймати грошові перекази в країни СНГ та телеграфні переводи. Деякі з країн не мали достатньої кількості грошової маси, інші заявили про взаємні борги або поставили вимогу підписання спеціальних урядових угод [16]. Серед нових економічних проблем – й необхідність призначення пенсій для громадян, що виїхали на постійне проживання за кордон [17].

Складнішим стає сам процес перетину державного кордону. В першу чергу, нові санкції торкнулися звичайних громадян, що звикли до «безболісного» перетину внутрішніх границь Радянського Союзу. В пресі

з'являються повідомлення про хабарництво серед прикордонників [18, 19, 20]. Лише у 1995 р. Кабінет міністрів затверджує правила оформлення й видачі паспортів громадянам України для виїзду за кордон [21].

Помічені й кумедні випадки. Так у 1993 році мешканці прикордонного містечка Новошахтинськ зробили саморобний дерев'яний шлагбаум, покрасили його за прикордонним зразком, встановили на дорозі та вимагали мито з автомобілів, що проїжджали повз дороги [22]. Цей випадок ілюструє як неоднотайно віддзеркалилися у свідомості громадян існуючі ідеї та прогнози щодо подальшої співпраці між обома державами. У офіційному дискурсі з'являється чимала кількість нововведень у сфері перетину державного кордону і громадяни, по-перше, не встигають за ними слідкувати, а по-друге, – не дивуються нововведенню та готові платити.

Розпалися системи, що забезпечували стабільність виробництва матеріальними та енергетичними ресурсами: «Самостійність республік встановила економічні кордони, що розірвали кооперативні поставки, що складалися впродовж десятиліть» [23]. Зросли ціни, а з ними – рівень невдоволення громадян.

Проблема, що не могла не ускладнити життя прикордонних регіонів – необхідність нових транспортних розв'язок. Перетин кордону накладає певні фінансові вимоги до громадян, а отже – вартість проїзду значно зростає. Громадяни, що мають перетнути кордон, змушені миритися із значним підвищенням вартості квитків, а ті, хто подорожують транзитними потягами, – очікувати появи нових маршрутів в обхід кордону [24, 25, 26].

1996 – 1999 роки можуть бути описані як роки усвідомлення необхідності реформування.

На тлі змальованих вище ліній дискурсу значну увагу регіональні ЗМІ зосереджують на необхідності законодавчого регулювання діяльності державного кордону. Саме у цей час відбувається й прийняття основного закону новоствореної України – Конституції.

Переважно більшість повідомлень у ЗМІ в ці роки займають матеріали про проекти, обговорення та впровадження законодавчих актів: встановлення митного союзу «Росія-Казахстан-Білорусія» [27], впровадження «Троїстого» союзу [28], зустріч членів Ради керівників прикордонних областей України, Росії та Білорусії [29], підписання договору про співпрацю між Харківською та Білгородською областями [30]. Відбувається й встановлення нових постів митниці між Україною та Росією.

Чітко формулюються правила перетину україно-російського державного кордону, офіційно встановлюється перелік необхідних документів [31, 32]. Так, харківські компанії отримують відповіді на свої численні запитання про правила оформлення відряджень [33].

Більш контрольованою та прозорою (принаймні, такою її позиціонує видання) стає фінансова діяльність митниці. Так, у 1997 р. в газеті виходить стаття про те, які великі суми потрапляють до держбюджету завдяки встановленому кордону та митниці: з 2 млрд, отриманих від української таможні, 158 млн. грн. внесено Харківською областю [34]. А у 1999 р. стає відомо, що митниця допомагає сиротам області [35]. У тому ж році оприлюднюють статистику, згідно з якою в 1999 р. Східна регіональна митниця перерахувала в держбюджет на 77% більше грошей, ніж у 1998 р. [36].

Поряд із інституціоналізацією державного кордону та закріпленням за ним статусу чіткою розділової межі, у сфері культури налагоджується певний міст між Україною та Росією. Не дивлячись на кордон, держави активно направляють одна до одної делегації, проводять зібрання та зустрічі [37, 38, 39, 40]. Тож у сфері культури кордон стає певним мостом.

Наступний період, **2000 – 2003 роки**, є роками «кордону поза законом».

Вже з кінця 1999 року стає зрозумілим, що якими б законодавчими актами не регулювалася діяльність державного кордону, уникнути протиправних дій органам влади не вдається. Процес нелегального перетину кордону, міграція та контрабанда стають першочерговим дискурсом, пов'язаним з україно-російським кордоном. Кордон стає жорсткою межею, владної інституцією, здатною припинити незаконну діяльність, і одночасно – осередком незаконної діяльності (митниця не лише зупиняє контрабанду, але й контролює її, сприяє та допомагає злочинцям) [41, 42, 43, 44, 45].

Посилюючи припинення незаконних дій на кордоні, урядовці створили значні незручності для звичайних громадян. Газета отримує листи від читачів із запитаннями: «Чи відбудуться зміни правил ввозу сільгосппродукції? В мене родичі живуть в Росії, а я не можу привезти від них стільки картоплі, скільки хочу» [46]; «Хочу спитати, як мені їздити на своєму автомобілі так, щоб без проблем? Я весь час катаюся туди-сюди...» [47]. В відповідь на це вже у 2003 році з'являються перші проекти спрощення пропуску громадян через кордон [48].

2004 – 2010 роки можна умовно назвати роками «пом'якшення» прикордонної політики.

З 2004 року правила перетину кордону стають значно м'якшими, що віддзеркалюється у всіх лініях дискурсу.

З'являються більш комфортні для громадян транспортні маршрути між Білгородом та Харковом [49]. На черговій зустрічі керівника Південної залізниці з керівником суміжної російської Південно-

Східної магістралі обговорюють шляхи прискорення огляду потягів на кордоні між державами [50]. Більш комфортним стає перетин кордону для водіїв [51].

Змінене правління митниці рапортує: «Сьогодні митниця прагне стати якомога більш зручною для громадян і підприємців: подовжено час роботи підрозділів, що займаються оформленням документів на вантажі, скорочені терміни підготовки паперів. Митниця «крокує до народу» і більш буквально: наприклад, перенесено місце розташування одного з вантажних відділів, щоб бізнесменам не треба було годинами добиратися до нього. Керівники запевняють, що роботи з удосконалення митниці будуть продовжені» [51]. Це перший подібний намір з боку влади з 1991 р., що віддзеркалюється й кількісним показником: серед усіх публікацій про україно-російський кордон як «м'який» 45% з'явилися з 2004 по 2010 роки.

Однак ситуація змінюється у **2011 – 2012 роках**, напередодні Євро-2012.

Очікуваний інтерес до державних кордонів спостерігається в публікаціях 2011-2012 років, що пов'язано з проведенням в Харкові одного з матчів «Євро-2012». Більшість з них стосується кордону України як такого, без уточнення конкретної ділянки.

Сплеск кількості бажаючих перетнути державний кордон під час проведення матчів з футболу спеціалісти прогнозували ще за рік до його проведення. Урядовці мали виконати два завдання одночасно: зробити кордон максимально жорстким для нелегалів та контрабандистів, та м'яким – для гостей міста з інших країн.

Здійснений аналіз інформації, що пропонує сучасне регіональне ЗМІ, показав, що газети створюють певний дискурс державного кордону, а зміст та специфіка «образу» кордону змінюється протягом останніх 20 років. Регіональні видання зосереджують свою увагу на висвітленні подій та тому, що здебільшого стосуються власне цього регіону, а отже – ділянкою державного кордону України, до якої найчастіше звертаються харківські журналісти, стає межа між нашою державою та Росією.

Різноманітність ліній дискурсу, представлених в публікаціях, демонструє, скільки соціальних проблем породив новий кордон між Україною та Російською Федерацією. Всі ці приклади соціальних труднощів, пов'язаних з перетином кордону, демонструють, як процес його інституціоналізації знайшов своє віддзеркалення в повсякденному дискурсі. Ці лінії обговорень панували не лише на шпальтах газет, але й у реальному спілкуванні читачів.

Публікації демонструють, що, фактично виникнувши у 1991 році, ділянка кордону виконує роль і державної інституції, і певного символу. Посьогодні спостерігається одночасне існування та використання концепту «кордон» – як жорсткої лінії («закрити» кордон для нелегалів та злочинців) та певного «мосту» (тісна співпраця та дружба прикордонних областей України та Росії). В залежності від контексту ділянка кордону може поставати й як приклади «жорсткого» бар'єру, й як «зайва» межа, що роз'єднують по суті однорідний соціокультурний простір. Те, як саме в офіційних ЗМІ інтерпретується місце та роль державного кордону та яке визначення домінує, є втіленням затвердженої на державному рівні моделі націотворення та, як результат, етапом побудови національної ідентичності. Проведене дослідження зафіксувало певну розмитість в інтерпретаціях найважливіших функцій кордону та його ролі у суспільстві, що транслюється засобами масової інформації. Ця розмитість закріплюється у свідомості громадян та підтримується неодностайними зовнішньополітичною діяльністю та моделлю націотворення в сучасній Україні.

Література:

1. Newahl N. Which borders for which Europe? / N. Newahl // J. DeBardeleben (ed), *Soft or hard borders? Managing the divide in an enlarged Europe*. – Burlington: Ashgate – 2005.
2. Офіційний сайт Східного регіонального управління Державної прикордонної служби України: http://dpsu.gov.ua/ua/about/structure/structure_2.htm
3. Капелюшний В.П. Державні кордони та етнічні межі України: минуле та сьогодення/ В.П. Капелюшний // *Етнічна територія народів Європи: Збірник наукових праць*. – К., 2008. – № 24. – С. 5–11.
4. Усенко О. Дослідження державного кордону: соціологічний аналіз у контексті міждисциплінарної перспективи / О. Усенко // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць*. – Харків, 2013. – Випуск 19. – С. 170-174.
5. Эрхард Штёлтинг Социальное значение границ. Доступно на: http://www.indepsocres.spb.ru/stoelt_r.htm
6. Филиппова О.А. Граница и пограничне в контексте политики идентичности/ О.А. Филиппова // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. праць*. – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – 2010
7. Заява заступника Харківського міського голови з питань розвитку та забезпечення життєдіяльності міста Ігоря Терехова в ході урочистого прийому з нагоди Дня Росії: <http://news.liga.net/news/politics/524629-kharkov-schitaet-sebya-stolitsey-ukraino-rossiyskikh-otnosheniy.htm>
8. Детальніше про євро регіон доступно на: <http://ru.wikipedia.org/>
9. Обрести независимость – главная задача // *Вечерний Харьков*. – 1991. – №233. – С.1

10. Народ делает выбор: быть или не быть Союзу? Если быть – то каким?// Вечерний Харьков. – 1991. - №43. – С.1
11. Кто союзник, кто противник // Вечерний Харьков. – 1991. – №204. – С.2
12. Александр Бандурка: Мы представляли независимую Украину // Вечерний Харьков. – 1991. - №219-220. – С.2
13. Обрести независимость – главная задача// Вечерний Харьков. – 1991. – №233. – С.1
14. Соглашение между Украиной и Российской Федерацией о дальнейшем развитии межгосударственных отношений// Вечерний Харьков. – 1992. – №81. – С.1
15. Распоряжение представителя Президента Украины об усилении защиты населения Харьковской области от преступных посягательств со стороны граждан других стран// Вечерний Харьков. - 1992. - №93. – С.5
16. Тариф сохранился, но... // Вечерний Харьков. – 1993. – №9.– С.1
17. Пенсии для тех, кто выехал// Вечерний Харьков. – 1993. – №41.– С.1
18. Таможенники берут взятку?// Вечерний Харьков. – 1993. – №107. – С.1
19. Таможня дает «добро». За взятку// Вечерний Харьков. – 1994. – №29.– С.2
20. «Челноки», готовьте на лапу!// Вечерний Харьков. – 1994. – №33.– С.1
21. И не серпастый, и не молоткастый// Вечерний Харьков. – 1995. – №45.– С.1
22. Сам себе таможня// Вечерний Харьков. – 1993. – №123.– С.3
23. Чем раньше – тем лучше, или о парадоксах экономической политики// Вечерний Харьков. – 1993. – №13.– С.3
24. Зачемим украинская таможня?// Вечерний Харьков. – 1995. – №21.– С.2
25. В Калининград с литовской визой// Вечерний Харьков. – 1995. – №21.– С.2
26. Такой поезд нам не нужен// Вечерний Харьков. – 1995. – №28-29.– С.2
27. Страсти вокруг таможни// Вечерний Харьков. – 1996. – №9, – С.1
28. Тройственный союз реален// Вечерний Харьков. – 1996. – №21. – С.1
29. Время даром не теряли// Вечерний Харьков. – 1996. – №85.– С.1
30. Партнерство без границ?// Вечерний Харьков. – 1997. – №113.– С.1
31. Если хочешь за «бугор»// Вечерний Харьков. – 1997. – №81.– С.2
32. Без визы – но с загранпаспортом// Вечерний Харьков. – 1999. - №41.– С.2
33. Командировка за границу// Вечерний Харьков. – 1998. – №49.– С.4
34. Таможенные миллиарды – учителям на зарплаты// Вечерний Харьков. – 1997. – №125. – С.2
35. Таможня одевает сирот// Вечерний Харьков. – 1999. – №65.– С.2
36. За державу обидно// Вечерний Харьков. - 1999. - №69.– С.1
37. Дружат «домами» профсоюзы// Вечерний Харьков. – 1998. – №53.– С.2
38. Граница дружбе – не помеха// Вечерний Харьков. – 1998. – №89.– С.2
39. Сообща против преступности// Вечерний Харьков. – 1998. – №65.– С.1
40. Очередной шаг к согласию// Вечерний Харьков. – 1997. – №13.– С.2
41. Пресечен канал контрабанды поставок оружия в Украину// Вечерний Харьков. – 2000. – №41. – С.1
42. Контрабандисты добрались до «оборонки»// Вечерний Харьков. – 2000. – №129.– С.1
43. Таможня дает «добро». Контрабандистам// Вечерний Харьков. – 2001. – №33.– С.4
44. Машинист-контрабандист// Вечерний Харьков. – 2002. – №49. – С.1
45. Нотариусы с таможенниками занимались контрабандой// Вечерний Харьков. – 2003. – №78. – С.3
46. Как и что ввозим?// Вечерний Харьков. – 2002. – №9.– С.1
47. Берегись автомобиля?// Вечерний Харьков. – 2002. – №9, – С.1
48. Украинцы выходят... в открытый космос// Вечерний Харьков. – 2003. – №29. – С.1
49. Стыковки и нестыковки// Вечерний Харьков. – 2004. – №73.– С.2
50. Чтоб поезда не тормозились на границе// Вечерний Харьков. – 2005. – №91.
51. Таможня сообщает// Вечерний Харьков. – 2007. – №10.